

VENİZELOS'UN ÖLÜMÜNÜN TÜRK BASININDAKİ YANKILARI

REFLECTIONS OF VENİZELOS' DEATH IN THE TURKISH PRESS

Hatice YILDIRIM*

Geliş Tarihi/Received:23.06.2024

Kabul Tarihi/Accepted:30.06.2024

YILDIRIM, Hatice, (2024), "Venizelos'un Ölümünün Türk Basınındaki Yankıları", Belgi Dergisi, S.28, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2024/II, ss. 101-121.

Öz

Venizelos'un ön plana çıkmasında ve siyasi hayatının başlamasında, doğum yeri olan Girit Adası'nın Yunanistan'a ilhaki için yürüttüğü faaliyetler önemli bir etken olmuştur. 1910 yılında iktidara gelmesiyle birlikte Megali İdea hayalini gerçekleştirmek için ülkesini Avrupa Devletleri'nin emperyalist politikalarına teslim eden Venizelos, aktif siyasetten uzak kaldığı dönemlerde bile Yunanistan'ın siyasi hayatı üzerindeki etkisini korumuştur. Dolayısıyla 1910-1933 yılları arasında Türk-Yunan ilişkilerinin şekillenmesinde Venizelos ve politikalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Siyasi hayatının ilk 10 yılında dış politikada Büyük Yunanistan hayaline sıkı sıkıya sarılan Venizelos, Türk-Yunan ilişkilerinde savaş ve çatışma sürecinin de baş aktörü olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları ve Batı Anadolu'nun işgali döneminde Yunan askerlerinin Türk ahaliye karşı giriştiği katliamlardan takip ettiği politikalar nedeniyle Venizelos sorumlu tutulmuştur. Venizelos, Anadolu macerasının ilk yenilgisini ise 14 Kasım 1920'de Yunanistan'da seçimleri kaybederek almıştır. Seçim yenilgisinin ardından Yunanistan'dan ayrılan Venizelos, Avrupa'ya geçerek propaganda faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak Megali İdea hayali ile başlattığı Küçük Asya Macerası Yunanistan için büyük bir felaket ile neticelenmesi Venizelos'un ve politikalarının da ikinci yenilgisi ve iflası anlamına gelmekteydi. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından bir süre hem ülkesinden hem de siyasetten uzak kalan Venizelos 1928 yılında Yunanistan'da tekrar iktidara gelmiştir. Siyasi hayatının bu son yıllarında ise değişen konjonktür çerçevesinde Türk-Yunan ilişkilerinde dostluk sürecinin başlatılmasında önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda öncelikle iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri tesis etmenin önündeki en önemli engel olan Lozan'dan kalan sorunları çözmek için girişimlerde bulunmuştur. Türk-Yunan ilişkilerinde basit bir tabirle önce düşman sonra dost olarak karşımıza çıkan Venizelos, 18 Mart 1936'da Paris'te vefat etmiştir. Bu çalışmada; başta dönemin ulusal basını ve yerelde ise 3 yıl Yunan işgali altında kalan İzmir basını incelemek suretiyle Venizelos'un ölüm haberinin Türkiye'deki yankıları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Venizelos, Türkiye, Yunanistan, Girit, Basın.*

* Doç.Dr., Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çorum/Türkiye.
hatice_yildirim19@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5363-9471>).

Abstract

The activities he carried out for the annexation of his birthplace, Crete Island, to Greece were an important factor in Venizelos's rise to prominence and the beginning of his political life. Venizelos, who surrendered his country to the imperialist policies of the European States in order to realize his Megali Idea dream after coming to power in 1910, maintained his influence on the political life of Greece even during the periods when he was away from active politics. Therefore, Venizelos and his policies had an important place in shaping Turkish-Greek relations between 1910 and 1933. Venizelos, who clung tightly to the dream of a Great Greece in foreign policy in the first 10 years of his political life, became the main actor of the war and conflict process in Turkish-Greek relations. Especially during the Balkan Wars and the occupation of Western Anatolia, Venizelos was held responsible for the massacres committed by Greek soldiers against the Turkish population due to the policies he followed. Venizelos, who left Greece after the election defeat, went to Europe and continued his propaganda activities. However, the Asia Minor Adventure, which he started with the dream of Megali Idea, ended in a great disaster for Greece, which meant the second defeat and bankruptcy of Venizelos and his policies. Venizelos, who stayed away from both his country and politics for a while after the signing of the Treaty of Lausanne, came to power again in Greece in 1928. In the last years of his political life, he was among the chief architects of the friendship process in Turkish-Greek relations within the framework of the changing conjuncture. In this context, he first took initiatives to solve the problems remaining from the Lausanne Treaty, which was the most important obstacle to establishing good neighborly relations between the two countries. Venizelos, who appeared first as an enemy and then as a friend in Turkish-Greek relations, died in Paris on March 18, 1936. In this study, the repercussions of the news of Venizelos' death in Türkiye were discussed by examining the national press of the period and the local press of Izmir, which was under Greek occupation for 3 years.

Keywords: *Venizelos, Türkiye, Greece, Crete, Press.*

GİRİŞ

Yunanistan'ın siyasi tarihinde önemli bir yeri olan ve Megali İdea hayalinin en büyük savunucularından Venizelos, Girit Adası'nın Hanya kazasında 1864 yılında dünyaya gelmiştir¹. Aile büyüklerinin isyanlara karışması nedeniyle eğitim hayatı sürgünlerde geçen Venizelos, 1881 yılında Atina'da Hukuk Fakültesi'nde yüksek eğitimine başlamıştır. Venizelos, 1887 yılında Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra avukatlık mesleğini icra etmek için Girit'te bir hukuk bürosu açmıştır². Milliyetçi kimliği ve Enosis taraftarlığı ile kısa sürede adada ön plana çıkan isimlerden biri olan Venizelos siyasi hayata da dâhil olmuştur. Özellikle 1889 ve 1897 isyanlarında üstlendiği etkin rol neticesinde Girit'e özerklik verildikten sonra Yunan kralının kurduğu hükümette Adalet Bakanı olarak yerini almıştır³. Bir sonraki aşamada Venizelos'un hazırladığı anayasa ilan edildikten sonra 1908'de kurulan meclis adanın Yunanistan'a ilhakına karar vermiştir⁴.

Girit'e özerklik verilmesine karşın 1897'de Teselya'da Osmanlı ordusu karşısında alınan yenilgi Megali İdea taraftarları arasında büyük bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir. Üstelik Yunanistan'da ekonomik sorunların bir türlü çözülememesi eski politikacılara karşı olan güvensizliği de arttırmıştır. Bütün bu gelişmeler neticesinde 1909 yılında gerçekleşen Goudi Darbesi ile birlikte Venizelos'a iktidarın yolu açılmıştır⁵. Yunanistan'da 1910 yılında gerçekleştirilen seçimlerde milletvekili seçilen Venizelos'a, geçici hükümeti kuran Dragumis'in 12 Eylül'deki istifası üzerine Kral Georgios tarafından başbakanlık görevi verilmiştir. Kasım ayında yenilenen seçimlerde, Venizelos'un 22 Ağustos'ta kurduğu ve kendisi ile özdeşleşmiş olan Liberal Parti 362 sandalyenin 307'sini almayı başarmıştır⁶.

İktidara geldikten sonra İngiltere, Fransa ve İtalya ile işbirliğine giderek çeşitli alanlarda reformlar yapan Venizelos, bilhassa orduda başta mecburi askerlik olmak üzere büyük bir değişim sürecini başlatmıştır. Venizelos, Megali İdea hayalini gerçekleştirmek için ülkesinin başta ekonomisini ve dış politikasını büyük devletlerin ellerine teslim etmiştir⁷. Venizelos iktidara geldikten sonra Osmanlı'ya karşı kurulan ittifaklara dâhil olan Yunanistan, Balkan Savaşları neticesinde topraklarını yaklaşık olarak iki katı büyötmüştür⁸.

Venizelos'un siyasi hayatında kraliyetle mücadeleye giriştiği dönemler olmuştur. Bunlardan biri de 1913 yılında siyasi hayattan uzak kalmayı tercih eden ve gayet uyumlu bir şekilde çalıştığı Kral I. Georgios'un Selanik'teki gezisi esnasında öldürülmesi ve yerine Konstantin'in tahta çıkması ile birlikte yaşanmıştır⁹. Yunanistan'ın I. Dünya Savaşı'nda takip

¹ Murat Eser, *Eleftherios Venizelos Yunan Arşiv Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 29.

² Esra Özsüer, "Eleftherios Kyriakos Venizelos (1864-1936)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/eleftherios-kyriakos-venizelos-1864-1936/>. Erişim Tarihi: 23.10.2023.

³ Gürhan Yellice, "Sorunlu Ada Girit': Atina-Hanya İlişkileri ve Giritli Milletvekillerinin Yunan Parlamentosuna Dâhil Olma Girişimleri, 1910-1912", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.66, Bahar 2018, s.341.

⁴ A. Nükhet Adıyeye, "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, 1991, s.51, 52.

⁵ Outkou Kırılntokme, "Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü-Megali İdea", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.46, Güz 2010, s.416.

⁶ Nilüfer Erdem, *Mizah Penceresinden Yunanistan'da Halk, Savaş ve Siyaset 1919-1923*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s.47,48.

⁷ M. Murat Hatipoğlu, "Eleftherios Venizelos'un 1910 Yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s.460, 461.

⁸ M. Murat Hatipoğlu, "1918-1922 Yılları Arasında Yunanistan'daki Değişmeler", *Türk Kültürü Dergisi*, S.247, Yıl: XXI, Ankara 1983, s.80.

⁹ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Yunanistan'da Monarşi Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.58, Bahar 2016, s.109.

edeceği dış politika konusu Venizelos ve Konstantin arasında geri dönülmesi mümkün olmayan bir çatışma dönemini başlatmıştır. Bu çatışma Yunan halkının kutuplaşmasına ve ulusal bölünme sürecinin yaşanmasına neden olmuştur¹⁰.

I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile birlikte Megali İdea hayalini gerçekleştirmek isteyen Venizelos, Balkan Savaşları'nda elde ettiği kazançlardan da cesaret alarak Yunanistan'ı İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa dâhil etmek istemiştir¹¹. Venizelos'un aksine Kral Konstantin Yunanistan'ın tarafsız kalmasını tercih etmekteydi. Bu kararında en etkili olan husus ise Balkan Savaşları'ndan çıkmış olan Yunanistan'ın yeni bir savaşı kaldıracabilecek durumda ve güçte olmaması geçiydi. Konstantin'e göre öncelikle kazanılan yeni topraklarda hâkimiyet tesis edilmeliydi¹². Aslında Berlin askeri okulunda eğitim almış ve Alman Kayseri II. Wilhelm'in kız kardeşi Sofia ile evli olan Kral Konstantin'in tarafsızlık kararı aynı zamanda tarafsızlık da içermekteydi¹³. Venizelos'un İtilaf Devletleri'nin teklifleri karşısında Yunanistan'ı Küçük Asya Macerası'na sürüklemesine Genelkurmay Başkanı Metaxas da hazırladığı iki rapor ile karşı çıkmıştır. Ancak Yunanistan'ın Anadolu'da askeri açıdan başarılı olamayacağına dair verilen raporlara karşın İngilizlere güvenen Venizelos kararından vazgeçmemiştir¹⁴. Selanik'te 1916 yılında geçici hükümet kuran Venizelos, Atina'ya karşı savaş açmıştır. 1917 yılına gelindiğinde İtilaf Devletleri'nin müdahalesi ile birlikte bu savaşı kazanan taraf Venizelos olmuş ve Konstantin sürgüne gönderilirken Yunanistan I. Dünya Savaşı'na dâhil olmuştur¹⁵. Venizelos, I. Dünya Savaşı'nın ardından Megali İdea hayallerini gerçekleştirmek için Paris'te düzenlenecek olan barış konferansı öncesinde diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Konferansın 3-4 Şubat 1919 tarihli oturumlarında Venizelos Yunanistan'ın toprak taleplerini; Epir yöresinin kuzeyi, Ege Adaları, Trakya ve Batı Anadolu olmak üzere sıralamıştır¹⁶. Paris Barış Konferansı'ndan alınan onay üzerine 15 Mayıs 1919'da İngiliz ve Fransız donanmalarının kontrolleri altında Yunan birlikleri İzmir'e çıkmıştır¹⁷.

İzmir'in işgalinden bir yıl sonra Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla Venizelos, Yunanistan'ı Megali İdea hayallerine bir adım daha yakınlaştırmış oluyordu. Ancak Yunan halkı arasındaki bölünmüşlük öyle bir noktaya ulaşmıştı ki antlaşmanın imzalanmasının 2 gün sonra Venizelos'a Paris'te tren garında kral taraftarı iki asker tarafından suikast düzenlenmiştir¹⁸. Suikast girişiminin ardından Yunanistan'a dönen Venizelos, Sevr

¹⁰ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Yunanistan'da Ulusal Bölünme ve Birinci Dünya Savaşı'na Giriş", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Uluslararası Tarih Sempozyumu 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı 16-18 Ekim 2014 Sempozyum Bildirileri Kitabı*, İzmir 2015, s.348.

¹¹ Esra Özsüer, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Yunanistan'da Yaşanan Siyasi Kutuplaşma ve İç Çatışma: Kasım Olayları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.14, S. 27-28, 2015, s.42.

¹² Gürhan Yellice, "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakakale'den Milli Bölünmeye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, Bahar 2016, s.211.

¹³ Esra Özsüer, "I. Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ın Tarafsızlığına Karşı Venizelos-'Entente Cordiale' İşbirliği ve Propaganda Çalışmaları", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.63, Güz 2018, s.254, 256.

¹⁴ Yuluğ Tekin Kurat, "Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s.409.

¹⁵ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler(1430-1950)*, Çev: Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.314.

¹⁶ Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları*, S.36, Kış 2013, s.32, 34-35; Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda Batı Anadolu üzerindeki taleplerini iletirken Doğu Karadeniz için de planlarını devreye sokmuştur. İlk olarak Karadeniz bölgesinde nüfus ekseriyetini elde etmek için bölgeye Rum göçmenlerini sevk etmiştir. Ardından bölgede Ermeniler ile birlikte bir devlet kurulması için siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Mehmet Okur, "Venizelos'un 'Pontus Komplosu: Yunanistan'ın Ermenilerle İttifak Arayışı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S.12, 2011, s.10.

¹⁷ Ahmet Özgiray, "Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleriyle Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914-1919)", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.1, S.4, 1989, s.559.

¹⁸ Çağla Derya Tağmat, "Sevr Barış Antlaşması Sürecinde Eleftherios Venizelos: Görüşmeler, Konferanslar ve İmza", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, V/2, 2017, s.329, 330.

Antlaşması'nda elde ettiği kazançlara da güvenerek uzun süredir ertelediği seçimleri yenileme karar vermiştir. Ancak seçim sonuçları beklediği gibi olmamış ve iktidarı kaybederek Küçük Asya Macerasının ilk yenilgisini almıştır. Seçim yenilgisinin birçok nedeni olmakla birlikte en önemlileri arasında; savaş yorgunluğu, iç politikada muhaliflere karşı uygulanan baskı, İngiltere ve Fransa'nın iç işlerine müdahalesi sıralanmaktadır¹⁹.

Venizelos'un iktidardan düşmesi ile birlikte taraftarları da resmi görevlerinden uzaklaştırılmaya başlanmıştır. Özellikle Kral Konstantin'in geri dönüşünün ardından Anadolu'da bulunan Yunan ordusunda Venizelos taraftarı olan subayların büyük bir kısmı tasfiye edilmiştir. Boşalan yerlere kral yanlısı subaylar atanarak komuta zincirinde Venizelos muhalifleri hâkim konuma getirilmiştir²⁰. Bu durum karşısında Venizelos yanlısı askerler de kendi içlerinde örgütlenerek Konstantin'i tahtan indirmek için "Milli Müdafaa Cemiyeti"ni kurmuştur²¹.

İktidarı kaybedip Avrupa'ya geçen Venizelos da hem Türkler hem de Kral Konstantin aleyhinde İngiltere ve Fransa'da gerçekleştirdiği propaganda faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir²². Bilhassa Sevr Antlaşması ile elde ettiği kazançların kaybedilmesine engel olmak için Londra Konferansı sürecinde Lloyd George ile görüşerek perde arkasından müdahalede bulunmuştur²³.

Venizelos'un Megali İdea hayali ile atıldığı Anadolu macerası Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Ağustos 1922'de Türk ordusuna verdiği taarruz emriyle birlikte Yunan ordusunun hezimetini neticelenmiştir. Bozguna uğrayan Yunan ordusunun güney kanadına bağlı birliklerden geriye kalanlar Sakız ve Midilli Adası'na firar ederek yenilgiden sorumlu tuttukları Kral Konstantin ve hükümetine karşı ihtilal başlatmışlardır²⁴.

İhtilalciler, Atina halkına uçaklardan attıkları bildiriler vasıtasıyla 26 Eylül'de ihtilali duyurmuşlardır. Ardından ihtilalciler tarafından yönetime el konulmuş ve bakanlar tutuklanmıştır²⁵. Kral Konstantin de tahtından indirilerek yerine II. Georgios getirilmiştir. İhtilal komitesince Küçük Asya Felaketi'nden sorumlu tutulan içlerinde başbakan ve bakanların da yer aldığı 6 kişi askeri mahkemede yargılanmış ve idam edilmişlerdir²⁶.

İhtilal komitesi Paris'te bulunan Venizelos'a da bir telgraf göndererek Lozan Konferansı'nda Yunanistan'ı temsil etmesini istemiştir. Sevr Antlaşması'nda Yunanistan için önemli kazançlar elde eden Venizelos'tan Yunan çıkarlarını uluslararası alanda savunması istenmiştir²⁷. Venizelos, Lozan'da mutlak suretle yetkili kılınan tek murahhas olmuştur. Yunanistan adına tek başına Venizelos'a; Yunan hükümetinin ya da kralının

¹⁹ Hatice Yıldırım, "Türk Basınına Göre Venizelos'un 1920 Seçimlerini Kaybetmesi ve Yankıları", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XX/41, Güz 2020, s.521.

²⁰ İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.249.

²¹ Bülent Çukurova, "Yunanistan'ın Anadolu Seferinde Başarısızlığındaki Ekenler", *Askeri Tarih Bülteni*, S.19, Yıl:15, Ankara 1990, s.113.

²² Salahi R. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s.314.

²³ Çağla D. Tağmat, "1921 Londra Barış Konferansı'nda Yunan Heyeti ve Tezleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.18, Yıl:9, 2013, s.37.

²⁴ Sehernaz Güvenbaş, "İstihbarat Raporları Işığında Türk İstiklal Harbi'nin Yunanistan'a Etkisi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.32, 2020, s.155, 156.

²⁵ Seçil Akgün, "Yunanistan'da Kurtuluş Savaşı'nı İzleyen Gelişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.3, 1993, s.15.

²⁶ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Lozan Barış Konferansı'nın İlk Aşaması ve Konferansın Kesintiye Uğradığı Dönemde Yunanistan", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.53, 2013, s.134.

²⁷ Çağla D. Tağmat, "Lozan Barış Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014, s.147.

bilgisi olsun olmasın herhangi bir konuda herhangi bir taahhüdü kabul etme yetkisi verilmiştir²⁸. Aslında Yunanistan'ın Anadolu macerasının sonuç belgesi niteliğinde olan Lozan Antlaşması Venizelos'un ve politikalarının da başarısızlığı anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Lozan Antlaşması'nı imzaladıktan sonra Venizelos basına verdiği demeçlerde üzüntüsünü açık bir şekilde ifade etmiştir²⁹.

Lozan Antlaşması sonrasında Yunanistan'da Cumhuriyet rejimine geçiş için ilk hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bu atmosferde 11 Ocak 1924'de başbakanlığı kabul eden Venizelos yeni bir hükümet kurmuştur. Kralcılar ve Cumhuriyetçiler arasındaki anlaşmazlıkların arttığı bu süreçte 6 Şubat 1924'te mecliste konuşma yaptığı sırada Venizelos muhaliflerin sert eleştirileri karşısında kalp krizi geçirmiştir. Yaşanan gelişmeler karşısında görevinden istifa eden Venizelos yine Fransa'ya giderken 25 Mart 1924'de Yunanistan'da cumhuriyet rejimine geçilmiştir³⁰.

Venizelos'un ülkesinden ayrı kalması yine çok uzun sürmemiş ve 1927 yılında Yunanistan'a geri dönmüştür. Siyasetten uzak kalmayı tercih ederek Hanya'ya yerleşmiştir. Ancak bu kararından da kısa süre içinde vazgeçen Venizelos tekrar Liberal Parti'nin başına geçmiştir³¹. Ardından da 1928 yılında Yunanistan'da tekrar iktidara gelmiş ve Türk-Yunan ilişkilerinde yakınlaşma sürecini de başlatmıştır. Venizelos'un dış politikada attığı bu adımda; Avrupa'da ve Balkanlar'da meydana gelen siyasi gelişmelerin önemli bir payı bulunmaktadır³². Aslında Venizelos Türkiye'ye karşı yürütülen dış politikada değişikliğe gidileceğine dair ilk sinyalleri 1928 yılında gerçekleştirdiği seçim gezileri esnasında vermiştir. Selanik'te yaptığı seçim konuşması esnasında iki ülke arasındaki ekonomik sorunların kolay bir şekilde çözüme kavuşturularak ilişkilerin düzeltilebileceğine vurgu yapmıştır³³. İki ülke arasında karşılıklı atılan adımlar neticesinde 10 Haziran 1930'da imzalanan Ankara Sözleşmesi ile mübadeleden kalan sorunların çözülmesi için gerekli düzenlemeler yapılmıştır³⁴. Venizelos, Ankara Sözleşmesi'nin imzalanmasının ardından İsmet İnönü'nün daveti üzerine Türkiye'ye gelmiş ve 30 Ekim 1930'da iki ülke arasında siyasi, ekonomik ve askeri konuları içeren çeşitli antlaşmalar imzalanmıştır³⁵ Venizelos, 'Barışa yaptığı katkılar nedeniyle' 1934 yılında da Mustafa Kemal Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday olarak göstermiştir³⁶.

Venizelos 1933 yılında son defa hükümetini kurmuş ve mart ayında monarşi taraftarı olan Halkçı Parti'ye karşı seçimleri kaybetmiştir. Yunanistan'da iktidar ile birlikte sivil ve askeri personel de değiştiği için cumhuriyetçi askerler harekete geçmiş ve General Plastiras'ın seçim yenilgisi üzerine başlattığı isyan kısa sürede bastırılmıştır. Venizelos'un

²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, Ankara 1995, s.121.

²⁹ Çağla Derya Tağmat, *Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi (1922-1923)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2018, s.257.

³⁰ M. Murat Hatipoğlu, "Anadolu Bozgunu Sonrasında Yunanistan'da Meydana Gelen Olaylar (1922-1924)", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S.309, Mayıs 1987, s.55-56.

³¹ Nilüfer Erdem, "Yunan Tarihçilerin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23, 2009, s.99.

³² Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.15, Ağustos 2006, s.249.

³³ Bestami S. Bilgiç, "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri, 1923-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXXI, S.91, Mayıs 2015, s.14.

³⁴ Çağla D. Tağmat, "Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri 1923-1938", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-turkiye-yunanistan-iliskileri-1923-1938/?pdf=4630>, Erişim Tarihi:08.05.2024.

³⁵ İbrahim Erdal, "Yunanistan Kamuoyunda Balkan Antantı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.30, S.50, 2011, s.107.

³⁶ Hakan Uzun, "1919-1950 Yılları Arasında Türkiye-Yunanistan İlişkileri", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C.5, S. 2, 2004, s.45.

isyana dahlinin olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1935 yılında planlanan isyan girişiminden Venizelos'un haberi vardı. Venizelos'un desteğine karşın bu ihtilal girişimi de başarısız olmuştur. İdam cezasına çarptırılacak olan Venizelos son kez kaçarak ülkesini terk etmiştir³⁷. Venizelos eşi ile birlikte yine Paris'e giderken hükümet Atina'da inşa ettirdiği yeni evine de el koymuştur³⁸.

1- Venizelos'un Ölüm Haberi ve İlk Tepkiler

Yunanistan ayrılmak zorunda kalan Venizelos ölümünden birkaç ay önce ziyaretine gelen bir gazeteci arkadaşına ulusal bölünme nedeniyle yaşadığı üzüntüyü dile getirmiştir. Yunan halkını ikiye bölen ve yaklaşık olarak 20 yıl süren siyasi hizipleşmeyi artık bitirmek istediğini açıkça ifade etmiştir. Aslında bu konuda önemli bir adım da atmış ve 1935 yılının Kasım ayında yapılan referandum ile Yunanistan'a geri dönen II. George'un liberal parti tarafından tanınması için talimat göndermiştir. Bu adım karşısında Kral II. George da Venizelos'un ölüm cezasını kaldırmıştır. Venizelos arkadaşlarına gönderdiği son mektuplarında Çok Yaşa Kral yazarken yılsonuna kadar da ülkesine döneceğinin haberini vermiştir. Ancak 18 Mart 1936'da geçirdiği felç nedeniyle Paris'te vefat etmiştir³⁹. Dolayısıyla Venizelos'un ölümünün Yunan halkı üzerindeki etkisi de bitirmek istediği ulusal bölünmeye uygun olarak iki zıt duygu ile tezahür etmiştir. Türkiye'de de bu haber önemli bir yankı uyandırmış ve Yunanistan'da yaşanan gelişmeler basın tarafından yakından takip edilmiştir. Özellikle köşe yazılarında Venizelos'un siyasi hayatı ve Türk-Yunan ilişkilerindeki rolü üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Türk basını Venizelos'un ölüm haberini birinci sayfadan Türk kamuoyu ile paylaşırken, siyasi hayatı sürecinde yakın ilişkiler kurduğu müttefikleri İngiltere ve Fransa'da ise orta sayfa haberi olarak verilmesi dikkat çekici bir yaklaşım olmuştur⁴⁰. Dikkat çekici olan bir başka husus ise Yunan basınının önemli temsilcilerinden biri olan Venizelos yanlısı Eleftheron Vima gazetesinin ölüm haberinin Türkiye'de nasıl karşılandığını takip etmesi ve Türk basınında çıkan haberler ve yazılar üzerinden değerlendirmelerde bulunmasıdır⁴¹.

Venizelos'un sağlık durumuna dair ilk haberler 18 Mart'ta Türk basınında yer almaya başlamıştır. Gazetelerin okuyucularına ilk sayfadan verdikleri haberde Venizelos'un durumunun ciddi olduğundan bahsedilmiştir. Haber içeriklerinde Fransa'dan Venizelos'un doktorlarından alınan bilgiler ve Atina ahalisinin verdiği ilk tepkiler yer almaktadır. Akşam gazetesi '*Venizelos Can Çekişiyor*' başlıklı haberinde Atina'da Venizelistler ve özellikle Anadolu'dan mübadele kapsamında göç eden Venizelos'un ve Megali İdea hayalinin en büyük destekçisi olan Rum ahalinin bu vaziyet karşısında büyük bir üzüntü duyduğu ve kiliselerinde iyileşmesi için ayinler düzenledikleri belirtilmiştir⁴².

Akşam gazetesi Venizelos'un ölüm haberini verirken de alt başlıkta 'İsmet İnönü ile birlikte Türk-Yunan dostluğunun temellerini atan ilk Yunan hükümet adamıdır' ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir. Haberde Venizelos'un Ankara'yı ziyareti esnasında İsmet İnönü ile birlikte çekilmiş bir fotoğrafı da kullanılmıştır. Gazete Venizelos'un ölümünün Yunanistan'daki yankılarına dair kral ve Tsaldaris yanlısı basından aldığı haberleri vermeyi

³⁷ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*, C.2, 6. Basım, Küre Yayınları, İstanbul 2019, s.220-221.

³⁸ Andrew Dalby, *Eleftherios Venizelos 1919-1923 Barış Görüşmeleri ve Sonrası*, Çev: Dinçer Demirkent, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2014, s.165.

³⁹ Andrew Dalby, *a.g.e.*, s.165, 166.

⁴⁰ *The Times*, "M. Venizelos Death in Paris", 19 March 1936, s. 14.; *Le Temps*, "Mort De M. Venizelos", 19 Mars 1936, s.3.

⁴¹ *Ayın Tarihi*, S. 28, C.55, Mart 1936, s. 347-348

⁴² *Akşam Gazetesi*, "Venizelos Can Çekişiyor", 18 Mart 1936, s.1-2.

tercih etmiştir. Bu iki gazete de Venizelos'un siyasi hayatı sürecinde geride bıraktığı hafızalardan kolay silinmeyecek hadiseler ve düşmanlıklara atıfta bulunmuştur. Buna göre; kral yanlısı Ellinikon Melon gazetesi Anadolu macerasının hezimetle neticelenmesinin ardından idam edilen başta Gounaris olmak üzere 5 nazır arkadaşının fotoğraflarını yayınlamıştır. Tsaldaris yanlısı Katimerini gazetesi ise '*Venizelos tarihi bir şahsiyet olarak kalacaktır. Eğer Venizelos iyilik yapacağına fenalık yapmışsa, saadet yerine matemler getirmişse bunun hükmünü tarih verecektir. Venizelos'un düşmanları tabutunun başında amansız fakat başları açık olarak duruyorlar*'⁴³ ifadelerini kullanmıştır.

Ulus gazetesi Bayan Venizelos'a Yunanistan'dan kral ve başbakan tarafından gönderilen telgraflara yer vermiştir. Kral taziyelerini iletildiği telgrafta; '*Uğradığımız büyük kayıptan dolayı samimi taziyelerimi ve derin muhabbet hislerimi bildiririm*' ifadesine yer vermiştir. Başbakan Demircis ise '*Hükümet, modern Yunanistan'ın en büyük siyasal adamı olmuş olan büyük adamın ölümü dolayısıyla size ve ailenize hürmetkârane taziyelerini bildirir*' ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir⁴⁴.

Yunanistan'da son ihtilal teşebbüsü nedeniyle yaşanan siyasi bunalıma odaklanan Türk basını bir yandan kralın taziye mesajına yer verirken diğer yandan Venizelos'un kral ile ilgili son sözlerini de sütunlarına taşımıştır. İzmir basınının iki önemli temsilcisi Yeni Asır ve Anadolu gazetesinin haberine göre; Venizelos'un bir arkadaşına gönderdiği son mektubunda son sözleri '*yaşasın kral*' olmuştur. Yunanistan'da bu sözler özellikle liberal gazeteler tarafından partisine vasiyeti olarak kabul edilmiştir⁴⁵.

Başbakan Demircis basına verdiği beyanatta herkesin siyasi görüşlerini bir kenara bırakması gerektiğine ve Venizelos'un Yunanistan'ın ortak bir değeri olduğuna vurgu yapmıştır; '*Şuna kaniyim ki en amansız düşmanları bile Venizelos'un ölümü ile Yunanistan'ın en büyük siyasi siması ortadan kalktığını hissedeceklerdir. Bu en büyük Yunan evladının ölümüne ağlamalıyız*'⁴⁶. Başbakanın beyanatına karşın Halk Partisi başkanı Tsaldaris ve Milli Parti başkanı Teotokis'in basına gönderdikleri taziye mesajlarında Venizelos'un darbe girişimlerine ve ulusal bölünme sürecine atıfta bulunarak; bu ölümle birlikte Yunanistan'ın siyasal hayatındaki karışıklık evresinin son bulacağına, normal ve sakin bir sürece geçileceğine dair çarpıcı iddialara yer verdikleri görülmektedir⁴⁷. Yunan başvekili itidalli açıklamalarla muhalifleri sakinleştirmeye çalışsa da basına yansıyan yukarıdaki açıklamalarda bu konuda pek başarılı olamadığı açıkça görülmektedir. Venizelos'un ölümünün ardından Yunanistan'da ilk olarak tartışılan konu cenaze töreni olmuştur. Başbakan muavini General Metaksas, Liberal parti lideri Sofulis'a ziyaret ederek hükümet adına taziye de bulunmuştur. Hükümet cenaze merasimi yapıldığı gün bütün Yunanistan'da matem tutulmasına karar vermiştir. General Metaksas gazetecilere beyanatında hükümetin cenaze merasimi yapmaya karar verdiğini iletmiştir. Venizelos'un büyük salıp nişanına sahip bulunduğundan dolayı cenaze merasimi yapılmasının mecburiyet olduğunu da ilave etmiştir⁴⁸. Ayrıca hükümet cenazeyi almak için Brendizi'ye iki torpido

⁴³ *Akşam Gazetesi*, "M. Venizelos Dün Sabah Öldü, Yunanistan'da 3 Gün Matem Tutulacak", 19 Mart 1936, s.1, 4.

⁴⁴ *Ulus Gazetesi*, "B. Venizelos Dün Öldü", 19 Mart 1936, s.5.

⁴⁵ *Yeni Asır*, "Venizelos Paris'te Öldü", 19 Mart 1936, s.1, 6.; *Anadolu*, "Venizelos Dün Sabah Paris'te Öldü", 19 Mart 1936, s. 1.

⁴⁶ *Akşam*, "Venizelos'un Cenazesi Atina'ya Getiriliyor", 20 Mart 1936, s.2; *Cumhuriyet*, "Bütün Yunanistan Venizelos'a Yanıyor", 20 Mart 1936, s.1, 9.

⁴⁷ *Ulus Gazetesi*, "B. Venizelos Dün Öldü", 19 Mart 1936, s.5.

⁴⁸ *Son Posta*, "Venizelos Dün Sabah Paris'te Öldü", 19 Mart 1936, s.10.

göndermek için harekete geçmiştir. Metaksas son isyanda haczedilen Venizelos'un evinin de refikasına teslim edileceğini açıklamıştır. Venizelos, Fransa ve İtalya devletlerinin de nişanlarına sahip bulunduğu için cenazesi bu ülkelerden geçerken de askeri merasim yapılması planlanmıştır⁴⁹.

Venizelos'un vasiyeti üzerine doğum yeri olan Girit'te gömülmesine karar verilmiştir⁵⁰. Bununla birlikte Venizelos, 31 yabancı devletin büyük rütbedeki nişanlarına sahip bulunduğu için da bu ülkelerin elçilerinin Girit'e gitmelerine gerek kalmaması için resmi cenaze merasiminin Atina'da yapılması kararlaştırılmıştır⁵¹. Ayrıca Venizelos'un cenazesinin iktidar mevkisinde ölen başvekillere yapılan merasimle kaldırılması ve masrafların da hükümet tarafından karşılanması uygun görülmüştür. Ancak hükümet tarafından alınan bu kararlar Venizelos'un muhalifleri arasında hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Bu konuda Antivenizelist liderlerin Tsaldaris başkanlığında bir toplantı yaparak siyasi vaziyet hakkında müzakerelerde buldukları ve Venizelos'un ölümü üzerine alınan kararlar ve tedbirler nedeniyle hükümete itimat oyu vermeyeceklerine dair söylentiler ortaya atılmıştır⁵².

Venizelos'un ölümünün ardından Yunan hükümetinin yaptığı açıklamalar ve cenaze töreni ile ilgili aldığı kararlar Son Posta gazetesi tarafından takdirle karşılanmıştır. Bu takdirin ana nedeni ise Venizelos'un 1 sene önce Yunanistan'da çıkan isyanın sorumlusu olarak ülkesinden ayrılması hatta kovulmuş olmasıdır. Yunanistan'da kalması durumunda vatana ihanet suçundan mahkemelerin hakkında idam kararı vereceği bir devlet adamının ölüsüne gösterilen hürmet; siyasi terbiyedeki olgunluk olarak nitelendirilmiştir⁵³.

Atina'dan alınan haberlere göre başvekil İsmet İnönü Venizelos'un ölümünden dolayı Yunan hükümetine taziyelerini bildirmişti⁵⁴. Ayrıca Venizelos'un ölüm haberi İstanbul radyosundan da verilmiş ve sonrasında saygı gereği 1 dakika boyunca sessiz kalınmıştır⁵⁵.

Türk basınında Venizelos'un ölümünün ardından yapılan ilk değerlendirmeler arasında Yunanistan için önemli bir kayıp olduğuna dair görüşler dikkat çekmektedir. Megali İdea hayali çerçevesinde yürüttüğü politikalarına rağmen Yunanistan'a yaptığı katkılar objektif bir şekilde ele alınmıştır. Son Posta'da Selim Ragıp, Venizelos'un dış politikasını ve iktidar hırsını eleştiren bir köşe yazısı yazmıştır. Ancak bu eleştiriler ile dolu yazıyı şu cümleler ile bitirmeyi tercih etmiştir: *'Venizelos, Yunanistan için manalı bir semboldü. Bu bakımdan, ölümü ve bilhassa gurbette ölümü, kendisi için çok acıdır. Yunanistan için de bu kayıp, muhakkak ki büyük bir ziyadır'*⁵⁶. Ulus gazetesinde Falih Rıfki Atay ise Venizelos'un Yunanistan'ın siyasi hayatında tartışmalı bir yeri olduğuna da vurgu yaparak şu neticeye varmıştır: *'Her ne olursa olsun Yunan milleti Venizelos ile eski ve yeni tarihinin başlıca şahsiyetlerinden birini kaybetmiştir. Kendisine başsağlığı dilemek lazımdır. Ölüm, canlı politika ihtiraslarını soğuttuğu vakit, hatıra olarak, ancak hizmetleri kalacaktır'*⁵⁷.

⁴⁹ Son Posta, "Venizelos'un Cenazesi Atina'da Kaldırılacak", 20 Mart 1936, s.3.

⁵⁰ Ulus, "Venizelos'un Cenazesi", 20 Mart 1936, s.5.

⁵¹ Cumhuriyet, "Bütün Yunanistan Venizelos'a Yanıyor", 20 Mart 1936, s. 9.; Son Posta, "Venizelos'un Cenazesi Atina'dan Kaldırılacak", 20 Mart 1936, s. 3.

⁵² Cumhuriyet, "Venizelos'un Cesedi Perşembe Günü Getirilecek", 21 Mart 1936, s.3.; Tan, "Yunanistan'daki Matem-Antivenizelistler Hükümete İtimat Reyı Vermeyeceklermiş", 21 Mart 1936, s.5.

⁵³ Son Posta, "Siyasi Terbiyede Olgunluk", 21 Mart 1936, s. 2.

⁵⁴ Akşam, "Venizelos'un Cenazesi Atina'ya Getiriliyor", 20 Mart 1936, s.2.

⁵⁵ Hikmet Ferudun Es, "İki Hatıra", Akşam, 20 Mart 1936, s.3.

⁵⁶ Selim Ragıp, "M. Venizelos'un Ölümü", Son Posta, 19 Mart 1936, s.3.

⁵⁷ Falih Rıfki Atay, "Venizelos'un Ölümü", Ulus Gazetesi, 19 Mart 1936, s. 2.

Cumhuriyet gazetesinde Abidin Daver, Venizelos'un iktidar hırsını eleştirmesine karşın Yunanistan'a katkılarının da göz ardı edilemeyeceğine vurgu yapmıştır. Daver'e göre; *"Venizelos, kendi nevinden olan bütün adamlar gibi memleketine hem iyilik hem fenalık etmiştir. Fakat siyasi hayatının bir bilançosu yapılırsa, iyilik tarafı daha ağır basar"*⁵⁸.

Akşam gazetesinde ise Hikmet Ferudun Es 'Bir Çırpıda' köşesinde Venizelos ve eşi ile birlikte Perapalas otelde yaşadığı küçük bir hatıra yer vermiştir. Siyasi kimliğinin dışında Venizelos'un da bir insan olduğuna vurgu yapılmıştır; *"Bir Rum gazeteci ile beraber kendisinin ziyaretine gitmiştik. Odasına girdiğimiz zaman ilk gözümüze ilişen şey köşede oturan milyoner madam Venizelos'un kap kara satenden bir takke dikışı oldu. Rum gazeteci madamın ne diktiğini sorunca Venizelos gülümsedi: -Bana takke... Nezleden çok korkarım. Daima takkelerimi karım diker... İkimiz de temizliği pek sevdiğimizden giydiğim takke yıkanmaz, kirlenince karım hemen yenisini hazırlar. En heyecanlı dakikalarımızda bile karım takkemi dikmeyi ihmal etmemiştir. Madam Venizelos gülerek kocasına baktı... Bir gece yarısı kocasına sıkılan kurşunlara karşı kendi vücudunu siper eden zavallı madam Venizelos artık siyah satenden takke dikemeyecek..."*⁵⁹.

İzmir basınının temsilcisi olan Anadolu gazetesinde Orhan Rahmi Gökçe ise Batı Anadolu'nun işgalinin baş sorumlusu olarak görülen Venizelos'un yaptıklarının aslında unutulmadığına da vurgu yaparak geçmişin tozlu sayfalarını kaldırıp tekrar kapatmıştır. Yazısını Türk örf ve adetlerine uygun bir bakış açısıyla bitirmeyi tercih etmiştir: *"M. Venizelos Türk milletine bu kadar fenalıklar yapmıştır.. Fakat biz tarihin o sayfalarını kapayarak, şimdi Yunan milleti ile anlaşmış bulunuyoruz. Aynı zamanda bir ölünün arkasından söz söylemek, şiârımızdan değildir..."*⁶⁰.

Venizelos'un ölümü üzerine yayınlanan yazılar arasında en ağır eleştirilerin yer aldığı metin Peyami Safa tarafından kaleme alınmıştır. Peyami Safa'ya göre; *"Onun bu ikinci ölümü birincisine göre çok daha tabiidir. Herkes böyle ölür. Fakat politikanın büyük çehreleri arasında pek az adam vatanının donanması ile yine vatanın kıyılarını tehdit ederek bir erken bunama krizi geçirdikten sonra kaçmıştır ve soluğu yabancı bir toprakta aldığı gibi nihayet yine orada vermiştir. Tarihin ilk çağlarına yaraşan bu hırs düşmana kaçarak vatanına saldıran bir Coriolan'dan sonra kaç kişide görüldü? Girit'te doğan bu can sıkıntısı Roma'yı ateşe veren Neron gibi gönlünü eğlendirmek için bütün memleketi yakacaktı. Kendi yandı, o zaman yandı ve kül oldu. Bugün ölen Venizelos değil dünyanın herhangi bir gözlüklü, beyaz sakallı, yetmişlik ihtiyarlarından bir tanesidir"*⁶¹. Yazıda yer alan suçlamalar ne Balkan Savaşı ne de İzmir'in işgali sürecine dair yaşanan gelişmelere ait değildir. Venizelos son ihtilal teşebbüsü ile Yunanistan'da çıkardığı siyasi bunalım nedeniyle eleştirilmiştir. Netice olarak Türkiye açısından; Balkan Antantı çerçevesinde ittifak tesis edilen ve aynı zamanda komşusu olan Yunanistan'da siyasi istikrarın sağlanması tercih edilmektedir.

Aslında Venizelos'un eleştirilen özelliği iktidar hırsı ile hareket etmesi olmuştur. Kaynaklarda da Venizelos'un; *"eskiden beri ne kesin olarak anayasal monarşiden ne de salt demokrasiden yana olagelmisti; ona göre 'işlerin iyi yürütülebilmesi' için hangi kişi veya rejim kullanılıyorsa o tercih edilmelidir"*⁶² yaklaşımı ile hareket ettiğine dair bilgiler

⁵⁸ Abidin Daver, "Venizelos!", *Cumhuriyet*, 20 Mart 1936, s.3.

⁵⁹ Hikmet Ferudun Es, "İki Hatıra", *Akşam*, 20 Mart 1936, s.3.

⁶⁰ Orhan Rahmi Gökçe, "Düşündüklerim...", *Anadolu*, 25 Mart 1936, s.3.

⁶¹ Peyami Safa, "Venizelos", *Tan*, 19 Mart 1936, s.2.

⁶² M. Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)*, Siyasal Kitapevi Ankara 1997, s.38.

yer almaktadır. Bu konuda Abidin Daver de, Cumhuriyet gazetesinde *Hem Nalına Hem Mihına* köşesinde Venizelos'un hırsını şu şekilde ifade etmiştir: "*Hedefine varmak için her yolda yürümeği her vasıtaya müracaatı mubah sayardı. Venizelos fikir ve kanaatlerine taassupla sarılan adamlardan değildi. 1914'ten 1935'e kadarki politika hayatında onun nöbet nöbet kralcı, cumhuriyetçi, ihtilalci, isyancı olduğunu ve gömlek değiştirir gibi prensip değiştirdiğini görürüz. Onun değişmeyen tek prensibi Yunanistan'da yalnız kendi hükümran olma hırsıydı*"⁶³.

Tan ve Cumhuriyet gazetesinde yer alan bu yazılar ve eleştiriler Venizelos yanlısı Eleftheron Vima gazetesini rahatsız etmiştir. Eleftheron Vima gazetesi "*Venizelos'un Ölümü Türkiye'de Nasıl Karşılandı*" başlıklı yazısında öncelikle koyu bir Venizelos taraftarı olan İstanbul'daki Rum azınlık üzerinde bu kaybın büyük ve derin bir üzüntü meydana getirdiğini belirtmeyi tercih etmiştir. Ardından Venizelos için mübalağalı bir ifade ile "*eski rakipleri*" tanımlamasını kullanarak İstanbul radyosundan ölüm haberinin anons edilerek saygı gereği 1 dakikalık sessizlik olduğuna yer verilmiştir. Üstelik ilk defa bir yabancıнын ölümü için bu tarzda bir hürmet gösterildiği iddia edilmiştir. Yazının devamında Türk basınında Venizelos'un ölümü üzerine yazılan bazı yazıların eleştirildiği görülmektedir. Özellikle Türk-Yunan ilişkilerindeki dostluk sürecine de vurgu yapılarak şu şekilde uyarıda bulunulmuştur; "*Türklerin büyük bir ekseriyeti başta İsmet İnönü olduğu halde Venizelos'a hürmet ve itibar gösteriyorlardı. Cumhuriyet ve Tan gazeteleri, Venizelos hakkında yazmış oldukları yazılar Ankara'yı memnun etmediği iddia edilebilir.*" Bu iddianın temel dayanağı olarak da Venizelos'un 1930'da Ankara'da dostane bir şekilde karşılanması gösterilmiştir. Ayrıca Venizelos'un Anadolu macerasına atılmağa "*mecbur kaldığını*" ve Türk kamuoyuna da bunu izah ettiğine dair gerçekleri çarpıtmaya yönelik ifadeler kullanılmıştır. Haberde diğer bir tutarsız ifade ise İstanbul'daki Rum azınlığın Türk tabiiyetinde bulunduğu için Venizelos'un ölümünden dolayı duyduğu üzüntüyü açığa vurmaktan çekindiğidir. Hatta İstanbul'daki Rum basınıнын yanlış anlamaya meydan vermemek için fazla alakadar olmadıkları iddia edilmiştir⁶⁴. Gazete Türk basınına karşı eleştirilerini sıralarken Venizelos'un Yunanistan'da taraftarları kadar muhaliflerinin de olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Kendi ülkesini siyaseten ikiye bölen Venizelos'a karşı muhaliflerinin sarf ettiği ağır eleştiriler dikkate alınarak yorum yapılması daha objektif bir yaklaşım olurdu. Zira haberin içeriğinde bir yandan Türkiye'de Venizelos'un ölüm haberinin saygı ve hürmetle duyurulduğu belirtilirken bir yandan da olumsuz yorumların yer aldığı gazetelere haksız ve abartılı bir tepki gösterilmektedir. Nitekim Venizelos'un tarihsel süreçte Megali İdea hayali ile takip ettiği politikalar neticesinde kaybedilen topraklar ve katliamlara maruz kalan Türk ahali unutulmamalıdır. Ayrıca Türk-Yunan dostluğunun tesisinde karşılıklı atılan adımlar etkili olmuştur. Zira Balkan Antantı Türkiye kadar Yunanistan'ın da güvenliği açısından önem arz etmektedir.

2-Venizelos'un Türk-Yunan İlişkilerindeki Rolü Üzerine Değerlendirmeler

Tarihsel süreçte Türk-Yunan ilişkilerinin şekillenmesinde sabit faktörler olduğu kadar konjonktüre göre değişen dinamikler de önemli bir rol oynamıştır. Başlıca sabit faktörler arasında büyük devletlerin 'Şark Meselesi' adını verdikleri Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri politikaları yer almaktadır⁶⁵. Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları ile birlikte Doğu Avrupa'dan çekilmek zorunda kalması büyük devletlerarasında yeni bir mücadeleyi başlatmıştır. Ortaya çıkan otorite boşluğunun hangi devlet tarafından doldurulacağı

⁶³ Abidin Daver, "Venizelos!", *Cumhuriyet*, 20 Mart 1936, s.3.

⁶⁴ *Ayın Tarihi*, S. 28, C.55, Mart 1936, s. 347,348.

⁶⁵ Hakan Uzun, a.g.m., s. 38.

çatışması Balkanlar üzerinde özellikle İngiltere ve Rusya arasında güç mücadelesine sahne olmuştur. Bu nedenle Yunanistan'ın kurulmasına de destek veren büyük devletler, ülkenin iç ve dış politikası üzerinde söz sahibi olmak için rekabete girmişlerdir. Büyük devletler kendi çıkarlarına hizmet edecek olan kişi ve partileri iktidara getirmek ve tutmak için ülkenin Yunanistan'ın iç politikasına müdahale etmekten de çekinmemişlerdir⁶⁶.

Türk-Yunan ilişkilerinin şekillenmesinde sabit bir diğer faktör ise Megali İdea hayali olmuştur. Yunanistan bu hayali hayata geçirmek için bağımsız olduktan sonra dış politikada Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan bir tutum benimsemiştir. Yunanistan'ın bu politik tavrı büyük devletlerin çıkarlarına da uygun olduğu için sürekli desteklenmişlerdir⁶⁷. Megali İdea hayalini eyleme dönüştürme noktasında en aktif olan Yunan başbakanı ise Venizelos olmuştur⁶⁸. Venizelos 1910 yılında iktidara geldikten sonra *"ben gençliğimden beri Ege ortasında bulunan Skyros adasını Helenizmin coğrafi merkezi itibar etmişimdir"* sözünü gerçekleştirebilmek için Yunanistan'ın kaderini ellerine almıştır⁶⁹.

1910-1933 yılları arasında Yunanistan'ın en etkili politikacılarından biri olan Venizelos, Türk-Yunan ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle ölümünün ardından Türk basını da bilhassa köşe yazılarında ilk olarak Girit isyanları, Balkan Savaşları ve Batı Anadolu'nun işgali sürecinde düşman olarak nitelendirilen Venizelos ve politikalarını ele almıştır. Ulus gazetesinde Falih Rifki Atay, Türk-Yunan ilişkilerinde Venizelos'un politikalarının belirleyici rol oynadığını şu cümleler ile ifade etmiştir; *"Girit isyanlarından son seçime kadar (1933) Yunanistan tarihi ile Venizelos'un hal tercümesini birbirinden ayırmak imkânsızdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci meşrutiyet tarihini yazanlar da, onun ismini sık sık hatırlamağa mecbur kalacaklardır"*⁷⁰.

İzmir basınının temsilcisi Anadolu gazetesinde de Orhan Rahmi Gökçe, 'Düşündüklerim...' köşesinde Venizelos'un Yunanistan topraklarını Osmanlı'ya karşı genişletmesindeki etkenleri sıralamıştır. Buna göre; *"Venizelos'un Osmanlı tarihi içinde oynadığı rol, eski idarenin gafleti ve beceriksizliği sayesinde tamamen muvafık olmuştur. O zekâsı ve enerjisi ile avukatlıktan Girit dağlarına çıktığı gün bir Osmanlı dostu maskesi taşıyordu. Eski zavallı paşalar onu Osmanlı idaresi hesabına casus olarak kullandıklarını sandılar. Venizelos'un zekâsı onları mükemmelen aldattı ve koca imparatorluğunun bir kısım topraklarını Yunanistan'a bağladı"*⁷¹. Kısacası toprak kayıplarının Venizelos'un başarısından ziyade Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan hatalara bağlanmıştır. Aynı yaklaşım Abidin Daver'in yazısında da görülmektedir. Abidin Daver de Venizelos'un Yunanistan'ın sınırlarını *ihhtiyar Osmanlı İmparatorluğu'na* karşı genişlettiğini ancak *genç Türkiye Cumhuriyeti* karşısında pes ettiği şeklinde tasvir etmiştir⁷².

M. Turhan Tan, Venizelos'un Girit isyanlarında üstlendiği rol ve ardından Yunanistan'da başbakanlık görevine gelme sürecini *"Dağdan Bağa Nasıl İnmmişti?"* başlıklı köşe yazısında ele almıştır. Yazıda Girit'in Yunanistan'a ilhakını gerçekleştirmek isteyen Venizelos'un 1909'da askeri bir ihtilal cemiyeti teşkil ettiğine yer verilerek başbakan olma süreci şu

⁶⁶ Şevket Ovalı, "Tarihsel Bir Perspektiften Batı-Yunanistan İlişkinin Siyasal Arka Planı (1821-1945)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.62, S.1, 2007, s.167, 168, 169.

⁶⁷ Zafer Çakmak, "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", *Erdem*, S.52, 2008, s.92.

⁶⁸ Öğ. Alb. Dr. Yücel Atar, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik Geleneksel Politikasında Temel Yaklaşımlar", Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s.11.

⁶⁹ Hakan Uzun, a.g.m., s.39.

⁷⁰ Falih Rifki Atay, "Venizelos'un Ölümü", *Ulus Gazetesi*, 19 Mart 1936, s. 1.

⁷¹ Orhan Rahmi Gökçe, "Düşündüklerim...", *Anadolu*, 25 Mart 1936, s.3.

⁷² Abidin Daver, "Venizelos!", *Cumhuriyet*, 20 Mart 1936, s.3.

şekilde izah edilmiştir; *“Venizelos sağını solunu, önünü ardını güzelce emniyet altına aldıktan sonra askeri ihtilal cemiyetini dağıttı. 29 Eylül 1910'da da başvekil Dragumis'i istifaya icbar etti ve ertesi gün kendisi onun yerine geçti. İşte Venizelos'un dağdan inip bağa girişi böyle oldu. Bağdan ilk kovulan Dragumis'tir. Sonra onu Konstantin takip etti. Bir aralık kendisi de bağdan kovuldu amma yeri gene mahfuzdu”*⁷³.

1911 yılında Atina Maslahatgüzarlığı'na tayin edilen Galip Kemal Bey, Son Posta gazetesinde *“Venizelos'u Yakından Tanırdım”* başlıklı yazı dizisinde Venizelos'un siyasi kimliğine ve dış politikasına dair hatıralarını kaleme almıştır. Yazıda; Venizelos'un en büyük hasletinin; zemine ve zamana çok çabuk uyum sağlaması gösterilmiştir. Buna örnek olarak da 1910 yılında iktidara gelen Venizelos'un, devlet işlerinde hiç bir tecrübesi olmadığı halde az bir zamanda idari ve mali işleri yoluna koymayı başarması ve en büyük gayesi olan Girit'i Yunanistan'a ilhak etmek için de İngiltere ve Fransa'nın desteğini alarak orduyu ve donanmayı takviye etmesi verilmiştir⁷⁴.

Venizelos'un 1910 yılında iktidara geldikten sonra Megali İdea hayalini gerçekleştirmek için ilk adımı Osmanlı Devleti'ne karşı Balkan Devletleri ile ittifak kurmak olmuştur. Anadolu gazetesinde *“Venizelos Bize Karşı Balkan Harbini Nasıl Açtı?”* başlığıyla Yunanistan'da çıkan bir gazeteden alınan yazı dizisinde, Balkan Devletleri ile kurulan ittifakın nedenleri ele alınmıştır. Yazı dizisine başlarken gazetenin Venizelos ile birlikte Balkan Savaşları neticesinde kaybettiğimiz Selanik şehrinin fotoğrafını paylaşması dikkat çekmektedir⁷⁵. Yunan basınından alınan yazı dizisinde taraflı iddialar olmakla birlikte herhangi bir yorum getirilmeden aynen nakledilmiştir. Yazıya göre; *“Osmanlı hükümetinin meşrutiyeti ilanı müfrit (aşırı) bir milliyetperverlik cereyanı uyandırmıştı. Jön Türkler çok karışık milli cereyanlar üzerinde tutunan bir imparatorluk için şiddetli bir Türk milliyetperverliği siyasetini seçmiş bulunuyordu. O kadar ki Giritli mebusların Girit namına Yunan Meclisi Mebusanına girmelerini Osmanlı hükümeti bir ilanı harp telakki edeceğini resmen bildirmişti. Bu cereyan ve şekil altında Osmanlı-Yunan mukareneti (yakınlaşması) hissen mümkün değildi. Hâlbuki iki devletin o zaman için en ziyade muhtaç olduğu böyle bir ittifaktı. İkinci yol Osmanlı hükümeti aleyhine Balkanlar Hristiyan devletlerinden bir ya da birkaçı ile ittifak idi. Bu fikir ve siyasi meslek Yunanistan için yeni bir şey değildir. Venizelos'tan çok zaman evvel bu yolda bazı teşebbüsler yapılmıştı”*⁷⁶. Yazıda, açık bir taraflı yaklaşım ile Osmanlı Devleti, Yunan milliyetçiliğinin tezahürü olan Megali İdea hayaline izin vermediği ve Girit'in Yunanistan'a ilhakına göz yummadığı için aşırı Türk milliyetçiliği yapmakla suçlanmıştır.

Balkan Savaşları neticesinde Yunanistan'ın toprakları iki katı kadar genişleyince Venizelos bu defa gözünü Anadolu topraklarına çevirmiştir. Galip Kemal Bey, Venizelos'un Anadolu macerasına sürüklenmesini, *“Venizelos Balkan Harbi'nin sonuna kadar memleketine çok büyük hizmetler yapmıştır. Fakat elde ettiği kolay ve az külfetli muvaffakiyetler, kendisine lüzumundan fazla bir itimat telkin eylediği için yanlış hesap ve yollara sapmış, yok yere birçok Türk ve Rum kanı dökülmesine sebep olmuştur”*⁷⁷ şeklinde değerlendirmiştir.

Venizelos'un Paris Barış Konferansı'ndan İzmir'e Yunan askerlerinin çıkması için onay alması ilk etapta dış politikada elde ettiği bir başarı olarak kabul edilmiştir. Ancak Megali

⁷³ M. Turhan Tan, “Dağdan Bağa Nasıl İnmişti?”, *Cumhuriyet*, 21 Mart 1936, s.5.

⁷⁴ Galip Kemal, “Venizelos'u Yakından Tanırım”, *Son Posta*, 19 Mart 1936, s.7.

⁷⁵ *Anadolu*, “M. Venizelos Türkiye'ye Karşı Balkan Harbini Nasıl Açmıştı?”, 27 Mart 1936, s.1.

⁷⁶ *Anadolu*, “M. Venizelos Bize Karşı Balkan Harbini Nasıl Açmıştı?”, 29 Mart 1936, s.6.

⁷⁷ Galip Kemal, “Venizelos'u Yakından Tanırım”, *Son Posta*, 23 Mart 1936, s.7.

İdea hayaliyle başlattığı Küçük Asya Macerası Yunanistan'ın siyasi, askeri ve ekonomik olarak büyük bir felakete sürüklenmesiyle neticelenmiştir⁷⁸. Falih Rifkı Atay da köşe yazısında bu konuya değinerek; Yunan askerlerinin İzmir'e çıkarılmasını *Türk milli birliğinin yoğurulmasına* katkı sağlayan bir hamle olarak nitelendirmiştir. Atay'a göre; Venizelos bu hamlesiyle Türkiye'ye Lozan başarısını kazandırmış ve mübadele ile birlikte Anadolu'nun tamamen *milli bir Türk yurdu* olmasını sağlamıştır⁷⁹.

Venizelos'un Megali İdea hayaline dayanan dış politikasının temel unsurları arasında yurt dışında Türkler aleyhinde yaptığı propaganda faaliyetleri yer almaktadır. Ancak İzmir'in işgalinin ardından Yunan askerleri tarafından Türklere karşı gerçekleştirilen katliam, şiddet ve yağma olaylarını araştırmak üzere Yüksek Konsey tarafından müttefiklerarası bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine Venizelos İşgal Ordusu Komutanlığına 18 Temmuz 1919'da bir telgraf göndererek; Yunanistan'ın saygınlığına leke sürülmemesi ve bölgede kalıcı olabilmelerinin Türk ahaliye verecekleri güvene ve Batı Anadolu ahalisine özgürlüğü eşit olarak dağıtılmasına bağlı olduğuna vurgu yaparak olayların önlenmesini istemiştir⁸⁰. Buna karşın Galip Kemali Bey, Paris'te Venizelos ile karşılaştığı vakit İzmir'in işgaline son vermesi konusunda kısa bir konuşma yaptığını kendisinin her zamanki gülümseyen tavrı ile "*Merak etmeyin azizim! Ben orada o kadar faydalı şeyler yapacağım ki Türkler de memnun kalacaklar*" şeklinde cevap verdiğini aktarmaktadır⁸¹.

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra Venizelos, Yunanistan'da seçimleri yenileme kararı almıştır. 14 Kasım 1920'de gerçekleşen seçimlerde ağır bir yenilgi alması maceraperest politikasının iflasi olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyet gazetesi seçim yenilgisini; "*Venizelos'un sergüzeşt (maceraperest) arkasında koşmasından usanan Yunan milleti bu seçimde Kral Konstantin'i istediğini gösterdi. Venizelos mebus bile seçilemediğinden Atina'dan kaçıp Avrupa'ya gitti*"⁸² şeklinde değerlendirmiştir. Falih Rifkı Atay da Venizelos'un 14 Kasım 1920'de seçim ile birlikte iktidarı kaybetmesi ve Yunanistan'ı terk etmesini, başlattığı harbin beklenmedik mağlubiyetinin sorumluluğundan kurtulması olarak değerlendirmiştir⁸³.

Son Posta'da Selim Ragıp ise Venizelos'un hem seçim hem de Anadolu macerasının sonunda yaşanan hezimet sonrası siyasi hayatının sona ermesi ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin tanziminin de başka ellere bırakılması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak hırslı bir yapıya sahip olan ve gerçekleri görmek istemeyen Venizelos'un bu başarıyı da üstlenmek istediğini iddia etmiştir⁸⁴.

⁷⁸ Selçuk Ural, "Milli Mücadele'de Yunanlaştırma Hareketi'nin Siyasi Kolu: Yunan Fevkalade Yüksek Komiserliği", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.18, Erzurum 2001, s.310.

⁷⁹ Falih Rifkı Atay, "Venizelos'un Ölümü", *Ulus Gazetesi*, 19 Mart 1936, s. 1.

⁸⁰ Nilüfer Erdem, "Yunan Ordusu'nun İzmir Ve Aydın'ı İşgali Esnasında Yaşanan Aşırılıkların Tekrarlanmaması İçin Başbakan Venizelos'un General Nider'e Gönderdiği Telgraf", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.15, S.29, 2016, s.85, 86, 88.

⁸¹ Galip Kemali, "Venizelos'u Yakından Tanırım", *Son Posta*, 23 Mart 1936, s.7.; Aynı şekilde Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Yunan meclisinde yapılan görüşmelerde meclis başkanı Sofulis; "*Yunanistan, Müslümanlara daha evvel hiç bilmedikleri hürriyeti, ömürleri boyunca hayal bile edemedikleri adaleti sağlayacak ve medeniyetin ışığını getirecektir*" sözleri ile Müslümanları zulüm ettikleri yolundaki propagandaları yalanlayarak Türk aleyhtarlığına devam etmiştir. Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyat, İstanbul 1963, s.22, 23.

⁸² *Cumhuriyet*, "Venizelos Dün Sabah Öldü", 19 Mart 1936, s.8.

⁸³ Falih Rifkı Atay, "Venizelos'un Ölümü", *Ulus Gazetesi*, 19 Mart 1936, s. 1.

⁸⁴ Selim Ragıp, "M. Venizelos'un Ölümü", *Son Posta*, 19 Mart 1936, s.3.

Venizelos, Lozan Konferansı'nda Türk-Yunan mübadelesini teklif ederek Megali İdea hayalini gerçekleştiremediğini de ilan etmiştir⁸⁵. Akşam gazetesinde ise, Lozan Konferansı sırasında Türkiye ile sulhun imzalanmasına bazı devletlerin güçlük çıkarması üzerine Venizelos'un, doğrudan İsmet İnönü ile anlaşma yoluna giderek sulh muahedesi imzaladığı ve Türk-Yunan dostluğunun da bu şekilde başladığı iddia edilmiştir⁸⁶.

Türk-Yunan ilişkilerinde 1930 yılında iki ülke arasında imzalanan antlaşmalarla birlikte yeni bir sayfaya geçilmiştir. Bu sürecin başlamasında önemli katkısı olan Venizelos, Türk-Yunan dostluğunun nasıl tesis edildiğine dair bir makale kaleme almıştır. Yunan basınından alınan bu makale İstanbul'da Apoyevmatini gazetesinin 14-15 Nisan 1934 tarihli nüshalarında yayınlanmıştır. Venizelos bu makalede öncelikle Yugoslavya ile dostluk tesisini sağladığını ve bunun ardından en büyük müşkülâtı içeren Türk-Yunan dostluğunun temini için harekete geçtiğini ifade etmiştir. Lozan'dan kalan sorunlara rağmen iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler ile samimi bir dostluk kurulduğunun altını çizmiştir. Özellikle Balkanlarda yeni bir savaş ihtimaline karşılık İtalya, Yugoslavya ve Türkiye ile sıkı bir dostluk tesis ettiğine vurgu yapmıştır⁸⁷. Aslında Venizelos Yunanistan'da iktidarı kaybettikten sonra yerine geçen hükümetler de Türk-Yunan dostluğunun sürdürülmesi hususuyla yakından meşgul olmuşlardır. Bu hususta Hariciye Vekâleti'ne ait belgelerde Türk-Yunan dostluğunun bir fırka siyasetinden ziyade Yunanistan'daki genel temayülün neticesi olduğuna dair bilgilere rastlanmaktadır⁸⁸. Kısacası değişen konjonktür çerçevesinde 1930'lu yıllarda Türkiye ile Yunanistan arasında iyi komşuluk ilişkileri tesis edilmiştir. Bu bağlamda ilk adımı atan Yunan başbakanı ise Venizelos olmuştur. Türk basını da Venizelos'un Türk-Yunan ilişkilerinde savaş ve çatışma dönemini geride bırakarak dostluk sürecini başlatması üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.

Abidin Daver Venizelos'un Girit isyanında üstlendiği role atıfta bulunarak siyasi hayata Türk düşmanlığı ile başladığına nihayetinde ise Türk dostu olarak öldüğüne dikkat çekmiştir. Ancak Venizelos'un ne düşmanlığında ne de dostluğunda samimi olmadığını sadece siyasi amaçlarına ulaşmak için her iki politikayı da bir vasıta olarak kullandığını iddia etmiştir. Daver'e göre; *'Girit isyanı, Balkan Harbi, İzmir İşgali ve İstiklal Mücadelesi zamanlarında Türklüğün en büyük düşmanı diye adını lanet ve nefretle andığımız Venizelos, talihin garip bir cilvesi yahut da zekâsının yüksek bir tezahürü olarak hayatının son yıllarında Türkiye ile Yunanistan arasında siyasi dostluk tesisine muvaffak olmuştur. Sanırsınız ki uzun yıllar Türkiye'ye ve Türklere yaptığı fenalıkları unutturmak, affettirmek ve bu dünyadan göçerken Türklerin lanetini beraber götürmemek istemiştir. Onun bu siyasetinde 'kesemediğin eli öpüp başına koy!' atasözünün bir tecellisi de varsa da, ne olursa olsun, iki komşu ve birbirine yakın milletin anlaşmasına hizmet etmek suretiyle sulha büyük hizmet etmiştir.'*⁸⁹ Yazıda, bir yandan Venizelos'un başlattığı Anadolu macerasının Yunan ordusunun hezimetini sonuçlanmasından gerekli dersi aldığına bir yandan da Türk-Yunan dostluğuna sunduğu katkının göz ardı edilemeyeceğine vurgu yapılmıştır.

⁸⁵ Damla Demiröz, Savaşın Barışa Giden Yol Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri, İletişim Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2017, s.98.

⁸⁶ Akşam, "M. Venizelos Öldü", 19 Mart 1936, s.4.

⁸⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi(BCA), 030.10.0.0.255.717.17.

⁸⁸ BCA, 030.10.0.0.255.716.16.; 1935 yılında Türkiye'nin Atina Büyükelçisi ile Yunan Dışişleri Bakanı arasında gerçekleştirilen görüşmede Maximos Türk-Yunan dostluğuna verdiği değeri şu sözlerle ifade etmiştir; *"Türk-Yunan dostluğunun her vakitten ziyade artmasını isteyenlerden olduğumu bilirsiniz. Şu sıkıntı devresinde bu dostluğun değeri bir kat daha belirmiştir. İki millet böyle dost kaldıkça benim hiç bir şeyden korkum yoktur."* BCA, 030.10.0.0.255.719.35.

⁸⁹ Abidin Daver, "Venizelos!", Cumhuriyet, 20 Mart 1936, s.3.

Cumhuriyet gazetesinde “Biz Bize” köşesinde tarihsel süreçte değişen ikili ilişkilerin Türk halkının Venizelos’a bakış açısını da etkilediği basit ama etkili bir şekilde anlatılmıştır; “İstiklal Mücadelesinin en şiddetli zamanlarıydı; Ankara’da bulunuyorduk. Ben daha çocuktum. Yabancı çizmesi altında ezilen memleketin ıstırabına sebep olan düşmanları ayrı ayrı tanıyacak, bilecek bir yaşta değildim. Benim için Türkiye’nin tek bir düşmanı vardı: Yunanistan ve onu idare eden Venizelos... Bu adama karşı içimde sonsuz bir kin besliyordum... Türk-Yunan dostluğunun kurulduğu günlerdi. Venizelos’u bir defa Viyana’da gördüm. Benim Türk olduğumu öğrenince yanıma yaklaştı, elimi sıkıyordu. O gün Venizelos’un yanından ayrıldıktan sonra bir zamanlar en büyük düşmanım saydığım bu kurnaz ve sempatik yüzlü ihtiyarın elini sıkarken neden eski hislerin içimde canlanmadığını kendi kendime biraz da hayretle sormuştum. Venizelos öldü. Zerre kadar sevinmiyorum; hatta biraz üzülüyor gibiyim ve gene hayret ediyorum. *İnsan ne kadar değişiyor*”⁹⁰.

Ulus gazetesinde Falih Rıfkı Atay Venizelos’un Türk-Yunan dostluğunun kurulmasındaki katkılarını cesur bir girişim olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Venizelos’un bu girişimini zeki bir politikacı ve realist bir devlet adamı olmasına bağlamaktadır. Venizelos’un bu hamlesinin Türk kamuoyundaki etkisini ise şu şekilde ifade etmiştir: “*Uzun seneler onu milli düşman misali tanıyan Türkler, aramızda dostluk kurulduktan sonra aynı adamı en samimi dost gibi bağrılarına bastılar.*”⁹¹ Dolayısıyla Yunanistan’ın Türkiye’ye karşı olan yaklaşımı temel olarak Türk-Yunan ilişkilerinin seyrini belirlemektedir. Zira 15 Mayıs 1919’da Yunan birliklerinin Batı Anadolu’ya çıkmasını sağlayan ve Yunan mezaliminin baş sorumlusu olan Venizelos’un “dost” bir devlet adamı olarak nitelendirilmesi bunun en önemli kanıtıdır. Venizelos’un uzattığı zeytin dalı Türk kamuoyunda karşılığını bulmuş ve geçmişte yaşanmış bütün acı olaylara rağmen Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmasına vesile olmuştur.

3. Atina’da Çıkan Karışıklıklar ve Cenaze Töreni

Venizelos’un ilk cenaze merasimi 21 Mart tarihinde Fransa’da Georges Bizot sokağındaki Rum kilisesinde yapılmıştır. Fransız hükümeti tarafından yapılan askeri merasimin başına Despre memur edilmiş ve Makedonya cephesinde bulunan bütün generaller merasimde hazır bulunmuşlardır⁹². Fransa’da cenaze merasimi yapılırken Başbakan Demircis’in ortak değer vurgusuna karşın Atina sokaklarında kanlı hadiseler yaşandığı haberleri gelmeye başlamıştır. Akşam gazetesinde yayınlanan bir habere göre; Atina’da 22 Mart’ta koyu kralcı bir grup Anadolu yenilgisinden sonra Yunan ihtilal hükümeti tarafından kurşuna dizilmiş olan başvekil Gunaris ile beş arkadaşı için kilisede ayin düzenlenmiştir. Ayin sonrası kiliseden çıkan halk sokaklarda ‘*Katil Venizelos!*’ diye bağırmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Venizelos taraftarları tepki göstermiş ve iki taraf arasında kavga çıkmıştır. Olaylar esnasında birkaç kişi de yaralanmıştır. Başvekil muavini M. Metaksas bu gibi hadiselerin tekrar yaşanmasına meydan verilmeyeceğini ve Venizelos’un cenaze merasiminde hükümetin sıkı tedbirler alacağına dair açıklamada bulunmuştur⁹³.

Cumhuriyet gazetesi çıkan olaylar ile ilgili haberleri verirken siyasi hayatı sürecinde Yunanistan’da çıkardığı karışıklıklara da gönderme yaparak “*Venizelos’un Ölümü de Mesele Oldu*” başlığını kullanmayı tercih etmiştir⁹⁴. İzmir basınının temsilcisi Anadolu gazetesinde de “Çimdikler” köşesinde çıkan karışıklıkları Venizelos’un siyasi kişiliği üzerinden eleştiren

⁹⁰ Cumhuriyet, “Venizelos”, 19 Mart 1936, s.5.

⁹¹ Falih Rıfkı Atay, “Venizelos’un Ölümü”, *Ulus Gazetesi*, 19 Mart 1936, s. 1.

⁹² *Son Posta*, “Venizelos’un Cenazesi”, 22 Mart 1936, s.3

⁹³ *Akşam*, “Atina’daki Dünkü Kanlı Arbedeler”, 23 Mart 1936, s.2.

⁹⁴ Cumhuriyet, “Venizelos’un Ölümü de Mesele Oldu”, 23 Mart 1936, s.3.

'bir yazı yayınlanmıştır. Yazıda Yunanistan'a şu uyarıda bulunulmuştur; "Ne olur ne olmaz belki bir hadise çıkar, halk ayaklanır, başımıza yeni bir gaille doğar diye M. Venizelos'un cesedini İtalya'dan doğruca Girit'e göndermişler. Hâlbuki cenazenin Yunanistan'a getirilmesi bekleniyordu. Tasavvur ediniz: Diri iken bu kadar patırtılar yapan Venizelos, ölü iken de aynı tesiri yaşıyor. Yeryüzünden ve Yunanistan'dan elini eteğini çekip gittiği halde arkasından onun namına patırtılar koparılıyor... On sene sonra mezarının başında siyasi kavgalar çıkmazsa ne mutlu Yunanistan'a..."⁹⁵.

Atina'da yaşanan bu olaylar üzerine Madam Venizelos, cenaze merasiminde koyu kralcılar tarafından bir takım hadiseler çıkarılmasının önüne geçmek için Venizelos'un naaşının doğrudan Girit'e nakline karar vermiş ve bu durumu hükümete de bildirmiştir⁹⁶. Venizelos'un doğduğu yer olan Girit'te ise belediye ve cemaat heyetleri 40 gün matem tutulmasına karar vermiştir. Hanya belediyesinin emriyle cenazenin gömüleceği güne kadar her gün öğle üzeri eski bir Yunan borazan tarafından "selam dur!" borusu çalınacak ve belediye tellalı; "-Efteros Venizelos öldü!" diye bağracaktı⁹⁷. Venizelos'un planlanan cenaze merasimine Türkiye Sefareti Ataşemiliterinin de katılması ve mezarına çelenk bırakmasına karar verilmiştir⁹⁸.

Atina Ajansı'ndan alınan bilgiye göre; Prens Pol cenaze merasimi için Hanya'ya varmış ve halk kendisini karşılarken hem kral ailesine olan bağlılığını hem de büyük yasa iştirakinden dolayı duydukları memnuniyeti göstermiştir⁹⁹. Cenazeye hükümeti temsilen ziraat ve içtimai muavenet nazırları, ordu ve donanmayı temsilen de General Panayotakos ve Amiral İkonomu katılmıştır. Cenaze merasimine katılanların sayısının 300 bini bulunduğu tahmin edilmektedir. Her yerde bayraklar yarıya indirilmiştir. Çeşitli yerlere "Güneş söndü, dağlar niçin hıçkırıyor, taşlar seni örteceklerini düşündükçe titriyorlar" yazılı levhalar asılmıştır¹⁰⁰. Tabut bir top arabasının üstüne konmuş ve alayın önünde ordu ve deniz mızıkları Hanya bandosu ve Girit korusu yer almıştır. Cenazeye Girit kazalarından 500 Atina'dan da 1000 çelenk gönderilmiştir¹⁰¹.

Venizelos'un cenazesi Hanya civarında Akrotiri burnunda gömülmüştür. Naaşın Helapa'dan 4 kilometrelik mesafedeki Akrotiri'ye kadar nakli 2 saat sürmüştür. Yolda cenazeye çiçekler atılmıştır. Cenaze mezara indirilirken havaya 3 el ateş açılmış ve Yunan marşı çalınmıştır¹⁰².

SONUÇ

Yunanistan'ın dış politikasının temeli olan Megali İdea hayalinin en önemli savunucularından biri olan Venizelos, 18 Mart 1936'da Paris'te vefat etmiştir. Megali İdea hayalini önce eyleme dönüştüren sonra da Anadolu'da alınan ağır yenilgi üzerine geri adım atan Venizelos'un ölüm haberi Türk kamuoyunda da geniş yankı uyandırmıştır. Türk basını Venizelos'un ölümünü birinci sayfa haberi olarak kamuoyu ile paylaşmayı tercih etmiştir. Basında öncelikle Venizelos'un ölümünün Yunanistan'daki etkileri üzerine haberlere yer verilmiştir. Özellikle ulusal bölünme sürecinin etkilerinin devam ettiği bir dönemde

⁹⁵ Anadolu, "Venizelos'un Cenazesi", 29 Mart 1936.

⁹⁶ Akşam, "Venizelos'un Ölüsü Girit'e Gidiyor", 24 Mart 1936, s.2.; Ulus, "Venizelos'un Cenazesi", 26 Mart 1936, s. 3.

⁹⁷ Son Posta, "Venizelos'un Cenazesi", 22 Mart 1936, s.3

⁹⁸ Kurun, "Venizelos'un Cenazesi", 27 Mart 1936, s.2.

⁹⁹ Ulus, "Venizelos'un Cenazesi Hanya'ya Getirildi", 28 Mart 1936, s.3.

¹⁰⁰ Akşam, "M. Venizelos'un Cenazesi", 28 Mart 1936, s.2.

¹⁰¹ Ulus, "Venizelos'un Cenazesi Hanya'ya Getirildi", 28 Mart 1936, s.3.

¹⁰² Akşam, "Venizelos'un Cenazesi", 31 Mart 1936, s.2.

Venizelos'un muhaliflerinin diğeri bir adı ile Anti -Venizelistlerin verdiği tepkiler üzerinde durulmuştur. Zira Venizelos taraftarları ve muhalifleri arasında çıkan arbedeler nedeniyle cenaze töreninin Atina'da yapılması kararından vazgeçilmiştir. Çıkarılan arbedeler ile ilgili haberlere yer verilirken basında 'Venizelos'un Ölümü de Mesele Oldu' başlığı atılarak Venizelos'un çalkantılı siyasi hayatı eleştirilmiştir.

Basında Venizelos'un politikaları üzerine çeşitli eleştiriler yapılırken bir yandan da Yunanistan'ın önemli bir değerini kaybettiğine dair yorumlar dikkat çekmektedir. Ayrıca gazetelerin köşe yazılarında Venizelos'un siyasi kişiliği ve Türk-Yunan ilişkilerindeki rolü üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Venizelos'un siyasi hayatı sürecinde iktidar hırsı ile hareket ederek bazen kralcı bazen de cumhuriyet taraftarı olduğuna vurgu yapılmıştır. Girit'in Yunanistan'a bağlanması sürecinde yürüttüğü faaliyetler ve aile bireylerinin de Osmanlı'ya karşı çıkan isyanlara katıldıkları dikkate alınarak Venizelos için en sık kullanılan tanımlamalardan biri de *Giritli asi* olmuştur. Venizelos'un Yunanistan'ın sınırlarını eski gücünde olmayan Osmanlı Devleti'ne karşı genişletebildiğinin altı çizilerek buradaki başarısının kendisine ait olmadığına vurgu yapılmıştır. Zira Anadolu'da aldığı yenilgi sonrasında Türkiye Cumhuriyeti karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bunun neticesinde de Venizelos'un takip ettiği dış politikada değişikliğe gitmesi ve Türk-Yunan dostluk sürecinin başlamasında önemli bir role sahip olmasını ise "*kesemediğin eli öpüp başına koy!*" atasözünün tezahürü olarak tasvir edilmiştir. Yunan işgaline uğrayan İzmir'in yerel basınında yer alan; "*bir ölünün arkasından söz söylemek, şîârımızdan değildir..*" ifadesi de geçmişte yaşanan acı olayların unutulmadığını göstermektedir.

Türk basınında siyasi hırsları üzerine olumsuz değerlendirmelerde bulunulsa bile iki ülke arasında dostluk tesis edildikten sonra Venizelos'a karşı olan bakış açısının değiştiğini görmekteyiz. Geçmişte düşman olarak kabul edilen Venizelos'un ölümünün ardından sergilenen nezaket bunun en önemli kanıtı sayılabilir. Hatta ölüm haberi verilirken Ankara'ya geldiği zaman İsmet İnönü ile birlikte çekilen bir fotoğrafının kullanılması ve Türk-Yunan dostluğunun tesisine katkıda bulunduğuna dair yazılar da buna örnek olarak gösterilebilir. Aslında tarihsel süreçte Venizelos'un takip ettiği dış politikada değişikliğe gitmesi gibi Türk basınında da ölümü üzerine yazılan yazılar eleştiriler ile başlayıp dostane bir şekilde baş sağlığı dilenerek sonuçlandırılmıştır. Dolayısıyla Türk-Yunan ilişkilerinde değişkenliği meydana getiren temel unsur Yunanistan'ın takip ettiği politikalar olmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030.10.0.0.255.717.17.

BCA, 030.10.0.0.255.716.16

BCA, 030.10.0.0.255.719.35.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Kurun
Le Lempis
Son Posta
Tan
The Times
Ulus
Yeni Asır

Telif Eserler

- Adıyeke, A. Nükhet (1991), "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1,. (ss.47-70)
- Akgün, Seçil (1993), "Yunanistan'da Kurtuluş Savaşı'nı İzleyen Gelişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.3,. (ss. 9-20).
- Atar, Yücel, (1986), "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik Geleneksel Politikasında Temel Yaklaşımlar", Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar), Genelkurmay Basımevi, Ankara. (ss.1-16)
- Bayur, Yusuf Hikmet (1995), *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, Ankara.
- Bilgiç, Bestami S. (2015), "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri, 1923-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXXI, S.91, Mayıs. (1-28).
- Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu (2013), "Lozan Barış Konferansı'nın İlk Aşaması ve Konferansın Kesintiye Uğradığı Dönemde Yunanistan", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.53,. (129-154).
- Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu (2015), "Yunanistan'da Ulusal Bölünme ve Birinci Dünya Savaşı'na Giriş", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Uluslararası Tarih Sempozyumu 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı 16-18 Ekim 2014 Sempozyum Bildirileri Kitabı*, İzmir.(ss.347-360).
- Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu (2016), "Yunanistan'da Monarşi Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.58, Bahar.(ss.99-121)
- Çakmak, Zafer (2008), "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", *Erdem*, S.52. (ss.91-110)
- Çukurova, Bülent (1990), "Yunanistan'ın Anadolu Seferinde Başarısızlığındaki Ekenler", *Askeri Tarih Bülteni*, S.19, Yıl:15, Ankara.
- Dalby Andrew, (2014), *Eleftherios Venizelos 1919-1923 Barış Görüşmeleri ve Sonrası*, Çev: Dinçer Demirkent, Akılçelen Kitaplar, Ankara.
- Değerli, Esra Sarıkoyuncu (2006), "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.15, Ağustos (ss. 239-262).
- Demirözü, Damla (2017), *Savaştan Barışa Giden Yol Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri*, İletişim Yayınları, 2. Baskı İstanbul.
- Dilek, Mehmet Sait (2013), "Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları*, S.36, Kış.
- Ediz, İsmail (2015), *Diplomasi ve Savaş İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Erdal, İbrahim (2011), "Yunanistan Kamuoyunda Balkan Antantı", *Tarih Araştırmaları*

- Dergisi*, C.30, S.50. (ss.105-118).
- Erdem, Nilüfer (2016), “Yunan Ordusu’nun İzmir Ve Aydın’ı İşgali Esnasında Yaşanan Aşırılıkların Tekrarlanmaması İçin Başbakan Venizelos’un General Nider’e Gönderdiği Telgraf”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.15, S.29. (ss.85-91).
- Erdem, Nilüfer (2009), “Yunan Tarihçilerin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23, (ss. 93-128).
- Erdem, Nilüfer (2018), *Mizah Penceresinden Yunanistan’da Halk, Savaş ve Siyaset 1919-1923*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Eser, Murat Eleftherios (2019), *Venizelos Yunan Arşiv Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Güvenbaş, Sehernaz (2020), “İstihbarat Raporları Işığında Türk İstiklal Harbi’nin Yunanistan’a Etkisi”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.32,. (ss.121-176).
- Hatipoğlu, M. Murat (1986), “Eleftherios Venizelos’un 1910 Yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea’nın Kazandığı Yeni Karakter”, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974’e Kadar), Genelkurmay Basımevi, Ankara.(456-468).
- Hatipoğlu, M. Murat (1983), “1918-1922 Yılları Arasında Yunanistan’daki Değişmeler”, *Türk Kültürü Dergisi*, S.247, Yıl: XXI, Ankara.(ss.77-89).
- Hatipoğlu, M. Murat (1987), “Anadolu Bozgunu Sonrasında Yunanistan’da Meydana Gelen Olaylar (1922-1924)”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S.309, Mayıs.(ss. 51-57).
- Hatipoğlu, M. Murat (1997), *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)*, Siyasal Kitapevi Ankara.
- Jelavich, Barbara (2019), *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*, C.2, 6. Basım, Küre Yayınları, İstanbul.
- Kırlıntokme, Outkou (2010), “Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü-Megali İdea”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.46, Güz. (401-424).
- Kitsikis, Dimitri (1963), *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyat, İstanbul.
- Kurat, Yuluğ Tekin (1986), “Yunanistan’ın Küçük Asya Macerası”, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974’e Kadar), Genelkurmay Basımevi, Ankara. (407-424).
- Mazower, Mark (2007), *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler(1430-1950)*, Çev: Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Okur, Mehmet (2011), “Venizelos’un ‘Pontus Komplosu: Yunanistan’ın Ermenilerle İttifak Arayışı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S.12,. (ss.10-28).
- Ovalı, Şevket (2007), “Tarihsel Bir Perspektiften Batı-Yunanistan İlişkisinin Siyasal Arka Planı (1821-1945)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.62, S.1. (ss.165-195)
- Özgiray, Ahmet (1989), “Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleriyle Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914-1919)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C.1, S.4,. (ss.549-561).
- Özsüer, Esra (2015), “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Yunanistan’da Yaşanan Siyasal Kutuplaşma ve İç Çatışma: Kasım Olayları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.14, S. 27-28,. (ss.33-67).
- Özsüer, Esra (2018), “I. Dünya Savaşı’nda Yunanistan’ın Tarafsızlığına Karşı Venizelos-‘Entente Cordiale’ İşbirliği ve Propaganda Çalışmaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.63, Güz. (ss. 241-274).

- Özsüer, Esra (2023), "Eleftherios Kyriakos Venizelos (1864-1936)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/eleftherios-kyriakos-venizelos-1864-1936/>. Erişim Tarihi: 23.06.
- Salahi R. Sonyel, (2011), İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Tağmat, Çağla D. (2013), "1921 Londra Barış Konferansı'nda Yunan Heyeti ve Tezleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.18, Yıl:9,. (ss.29-54).
- Tağmat, Çağla D. (2014), "Lozan Barış Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XIV/29,. (ss.141-173).
- Tağmat, Çağla D. (2024), "Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri 1923-1938", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-turkiye-yunanistan-iliskileri-1923-1938/?pdf=4630>, Erişim Tarihi:08.05.2024.
- Tağmat, Çağla Derya (2017), "Sevr Barış Antlaşması Sürecinde Eleftherios Venizelos: Görüşmeler, Konferanslar ve İmza", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, V/2,. (ss.307-339)
- Tağmat, Çağla Derya (2018), *Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi (1922-1923)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- Ural, Selçuk (2001), "Milli Mücadele'de Yunanlaştırma Hareketi'nin Siyasi Kolu: Yunan Fevkalade Yüksek Komiserliği", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.18, Erzurum.(ss. 309-319).
- Uzun, Hakan (2004), "1919-1950 Yılları Arasında Türkiye-Yunanistan İlişkileri", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C.5, S. 2,. (ss. 35-50).
- Yellice, Gürhan (2016), "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, Bahar.(ss.205-242).
- Yellice, Gürhan (2018), "Sorunlu Ada Girit': Atina-Hanya İlişkileri ve Giritli Milletvekillerinin Yunan Parlamentosuna Dâhil Olma Girişimleri, 1910-1912", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.66, Bahar. (335-366).
- Yıldırım, Hatice (2020), "Türk Basınına Göre Venizelos'un 1920 Seçimlerini Kaybetmesi ve Yankıları", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XX/41, Güz. (ss.509-539).